

4. Zaichenko O. (2023). *Marketynh na sluzhbi muzeinoho prosvitnytstva* [Marketing at the service of museum education]. *Museum pedagogy - problems, present, prospects. Materials of the Tenth Scientific and Practical Conference*. Kyiv, 27-28th September 2023. Kyiv: National Reserve "Kyiv-Pechersk Lavra". Pp. 33–36 (in Ukrainian).
 5. Zaichenko O., Kotzar L. (2018). *Usvidomlennia novykh smysliv patriotyzmu, natsionalnoi identychnosti ta heroizmu na prykladi muzeinykh proektiv* [Awareness of new meanings of patriotism, national identity and heroism on the example of museum projects]. *Materials of the 2nd All-Ukrainian Scientific and Practical Conference "Ukrainian Society in the Conditions of War: Today's Challenges and Prospects for Peacemaking"*. Mariupol, 15th May, 2018. Mariupol: DonDUU. Pp. 62–69 (in Ukrainian).
 6. Zaichenko O. (2017). *Kliientorientovanist marketyn-hovykh komunikatsii muzeiu: typovi pomylky ta vdali pryklady* [Customer orientation of museum marketing communications: typical mistakes and successful examples]. *Materials of the 5th scientific and practical conference "Museum pedagogy-problems, present, perspectives"*. Kyiv, September 2017. Kyiv: National Reserve "Kyiv-Pechersk Lavra". Pp. 38–42 (in Ukrainian).
 7. Zaichenko O. (2018). *Rozvytok kliientorientovanosti muzeinoi posluhy. Metodychnyi posibnyk* [Development of client orientation of museum services. Methodical manual]. Kyiv: Logos. 55 p. (in Ukrainian).
 8. Seligman Adam B. (2000). *Ideia hromadianskoho suspilstva* [The Idea of Civil Society] / Adam. B. Seligman; per. z. anhl. O. Kamisko. K. 248 p. URL: <http://litopys.org.ua/selig/sel03.htm> (in Ukrainian).
- Yun Shun Susie Chung. The Poetics and Geopolitics of Communication and Non-profit vs. Marketing in Museums. DOI:10.21638/11701/spbu27.2018.201. URL: https://www.researchgate.net/publication/338815831_The_Poetics_and_Geopolitics_of_Communication_and_Nonprofit_vs_Marketing_in_Museums

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.18>

УДК: 304(477)

Галина ЛОЗКО

доктор філос. наук, професор
провідний науковий співробітник НДІУ КНУ імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0001-5865-7556

E-mail: svaroh_7@ukr.net

«БОГ НЕ ОДИН» – КОНЦЕПЦІЯ АМЕРИКАНСЬКОГО РЕЛІГІЄЗНАВЦЯ СТІВЕНА ПРОТЕРО

(Рецензія на книжку Стівена Протеро «Вісім релігій, що панують у світі». К.: Bookchef, 2024. 464 с. В оригіналі: Stephen Prothero. *God is Not One: The Eight Rival Religions That Run the World – and Why Their Differences Matter*)

Анотація: Книжка Стівена Протеро «Вісім релігій, що панують у світі» («Бог не один») у перекладі українською мовою вийшла в 2024 р., становить певний науковий інтерес, оскільки містить достовірні факти релігійного життя, розкриває особливості конфесійного розмаїття, знайомить з віровченням і релігійними практиками найчисельніших релігій, подає статистичні дані стосовно кількості вірян різних конфесій, висвітлює деякі маловідомі в Україні реалії, що стосуються як окремих релігійних течій, так і міжрелігійної культури, пропонує «зрозуміти відмінності», а «не заперечити їх». Розглянуто вісім релігій: іслам, християнство, конфуціанство, індуїзм, буддизм, релігія йоруба, даосизм, а також атеїзм (у порівнянні з релігією). Автор переконує читачів, що релігія в нашому світі є значною рушійною силою, а тому ігнорувати її було б великою помилкою. Книга може бути рекомендованою викладачам, аспірантам, студентам, а також усім, хто цікавиться релігієзнавством, психологією чи соціологією релігій.

Ключові слова: Стівен Протеро, «God is Not One», світова релігія, етнічна релігія, класифікація релігій.

Halyna LOZKO

Doctor of Philosophical Science, Professor,
Leading Researcher of the Research Institute of Ukrainian Studies
of Taras Shevchenko National University of Kyiv

«GOD IS NOT ONE» – THE CONCEPT BY AMERICAN RELIGIOUS SCHOLAR STEPHEN PROTHERO

(A review of Stephen Prothero's book "God Is Not One: The Eight Rival Religions That Run the World". K.: Bookchef, 2024. 464 p. In original: Stephen Prothero. God is Not One: The Eight Rival Religions That Run the World – and Why Their Differences Matter)

Abstract: Stephen Prothero's book "God Is Not One: The Eight Rival Religions That Run the World", translated into Ukrainian in 2024. This book is of considerable scientific interest as it presents reliable facts about religious life, explores the features of confessional diversity, introduces the beliefs and practices of the world's largest religions, and provides statistical data on the number of believers across different faiths. It also highlights some little-known realities in Ukraine concerning both specific religious movements and interfaith culture, and suggests "understanding differences" rather than "denying them.". The book examines eight religions: Islam, Christianity, Confucianism, Hinduism, Buddhism, Yoruba religion, Taoism, and atheism (in comparison to religion). The author convinces readers that religion is a significant driving force in today's world, and therefore it would be a big mistake to ignore it. This book is recommended for teachers, postgraduates, students, and anyone interested in religious studies, the psychology of religion, or the sociology of religion.

Keywords: Stephen Prothero, "God Is Not One", world religion, ethnic religion, classification of religions, interfaith dialogue.

Постановка проблеми. На одностайну думку релігієзнавців, релігії простежуються в історії людства вже 50 тисяч років. Тим не менше, досі релігійність людей ще залишається актуальною, затребуваною і такою, що потребує не лише філософського осмислення, а й інституційного і правового забезпечення. Релігієзнавство як світська навчальна дисципліна вивчається у вищій школі майже всіх країн світу. Через природну різноманітність релігійних учень і традицій у різних країнах складаються і власні філософські й наукові школи та різноманітні пріоритетні погляди на ті чи інші релігії, свої, часто відмінні оцінки одних і тих самих явищ. Тому знайомство з працями наших іноземних колег завжди викликає інтерес як серед науковців, так і серед інших громадян України. В тому й полягає цінність перекладів іншомовних праць, що ми завдяки роботі перекладача маємо змогу професійних комунікацій з колегами «по цеху». Однією з таких книжок є й робота відомого американського релігієзнавця Стівена Протеро, який усе життя вивчає й викладає цю дисципліну в Бостонському університеті, є автором кількох бестселерів New York Times та ін., здійснив чимало подорожей до найзначніших релігійних центрів світу, спілкувався безпосередньо з визнавцями різних релігій, зокрема й своїми студентами, які є представниками різних країн і культур. Під час війни релігійні проблеми в Україні загострені та перебувають у стані невирішеного конфлікту, що містить не лише релігійну складову, а й значною мірою політичну та правову [3, с. 7–24]. Отже знайомство з цією працею, хоч і не вирішить наших проблем, та безумовно поглибить наші знання як про самі релігії, так і про амбіції різних церков та маніпуляції релігійними почуттями вірян.

Ступінь розробленості проблеми. Книжка вперше вийшла в США в 2010 р. та поширилася завдяки шістьом перевиданням, отримавши чимало позитивних відгуків. Так, засновник і президент провідної міжконфесійної організації США Interfaith America Ебу Пател

(Eboo Patel), доктор соціології релігії в Оксфордському університеті, відгук якого вміщено на звороті обкладинки, визначив цінність твору так: «Як різниця в релігіях може стати містком для співпраці, а не руйнівною бомбою? Це одна з найважливіших проблем нашої епохи, і в цьому Протеро найліпший з усіх можливих провідників» [7]. С. Протеро подає як світоглядні, теологічні, так і звичаєві особливості кожної з релігій, про які читачі не завжди дізнаються навіть з Інтернету чи якихось спеціальних енциклопедій. Релігієзнавець показує, що релігія – не завжди благо, бо це водночас і небезпеки, і він доводить це на конкретних фактах, розкриваючи, «чому їхні відмінності мають значення».

Свою методологію сам автор подає як аналіз неопосередкованих відомостей, зібраних з «першоджерел», якими є не стільки «святе письмо», як самé релігійне середовище, в якому воно побутує та стає для вірян «керівництвом до дії». Справді використання інсайдерської інформації вже стало не лише американською, а й європейською тенденцією у релігієзнавстві, тому й методологія релігієзнавчих досліджень все частіше спирається на інформацію від адептів тієї чи іншої релігії, традиції чи групи. Це ті нові підходи, яких в Україні ще недостатньо. Хоча значну наукову базу в галузі «міжконфесійного і міжрелігійного діалогу» напрацьовано Відділенням релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. Сковороди [1, с. 470–473, с. 599–614], у галузях теоретичного та історичного релігієзнавства, філософії та психології релігій – кафедрою релігієзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка [6; 9]. Проте проблема співпраці релігій та церков у поліконфесійній країні не може бути вирішена самими лише «діалогами», особливо там, де бракує законодавчого регулювання правових відносин церков з державою. Це недостатньо в Україні досліджені сутнісні відмінності між релігіями, обмаль також і ґрунтовних публікацій щодо релігійних (світоглядних, звичаєвих, теологічних) розбіжностей, які, по суті, виявляються чи не головними причинами міжрелігій-

них протистоянь, звичайно, крім майнових та політичних. Перші спроби таких досліджень зроблені авторкою цієї рецензії [4, с. 29–36; 5, с.13–21, с. 53–66, с. 143–182]. Тому нашу увагу й привернула праця С. Протеро, що релігієзнавець спростовує розхожу в масмедіа думку про «тотожність» усіх релігій чи їхню однозначно «позитивну» роль у житті суспільства [7, с. 7]. Такий критично-релігієзнавчий підхід є новим як для США, так і для України.

Метою цієї статті є ознайомлення української наукової спільноти, зокрема українознавців та філософів, з працею американського релігієзнавця Стівена Протеро «Вісім релігій, що панують у світі» (Київ, Bookchef, 2024. 464 с.), порівняння його концепцій з українськими релігієзнавчими підходами до релігійних явищ та рецензування цієї праці.

Виклад основного матеріалу. Книга написана толерантно до всіх релігій, проте автор не уникає й критично важливих проблем, що існують у сучасних релігіях та можуть негативно впливати на суспільно-історичні процеси. Хоча мету книги сам автор визначає доволі розпливчато: «У цій книзі досліджуються різні відповіді, які пропонує кожна зі світових релігій на запитання, котрі хвилюють її вірян..., показати, як віряни тієї чи тієї релігії власним життям відповідають на найважливіші з цих запитань... і водночас надзвичайно складне питання: як стати людиною» [7, с. 39].

Цікаво, як С. Протеро відкриває читачу причину, чому він став релігієзнавцем: «...дівнався про релігієзнавство саме в той час, коли втрачав християнську віру, й ця наука дала мені змогу вивчати релігійні питання» [7, с. 38]. Справді, тут підтверджується відома думка Макса Мюллера, яка вже стала афоризмом: «Якщо ти знаєш одну релігію, ти не знаєш жодної». С. Протеро вважає: «Ця книга є спробою освітнього курсу із релігієзнавства» [7, с. 459]. Автор демонструє широку обізнаність з усіма релігіями, про які він пише, вдається до цікавих логічних міркувань про Бога та різноманітні традиції поклоніння й шанування, про небезпеки релігійного фанатизму, подає докладний опис головних відгалужень кожної з релігій, створюючи реальну картину всезростаючого *різноманіття* течій і толків. На нашу думку, це явище свідчить про природну ентропію, боротися з якою марна справа, бо це процеси закономірні – *розгортання різноманіття*. Так, природно, суспільство чинить спротив глобальному універсалізму, і це добре! Це переконує, що за такої тенденції земляни ще не скоро досягнуть захмарної мрії всіх глобалістів – універсальної «єдиної всеземної» релігії. І це таки радує, що залишиться місце для етнічних, народних релігій, які й зберігають цю природну різноманітність. Треба просто її визнати.

Справді, Бог не один. Та перше, що звертає на себе увагу, неправильний переклад назви книги, і, ймовірно, провина в цьому не перекладача Вячеслава Пунька, який загалом переклав англійський текст гарною українською мовою, а швидше – це хибний маркетинговий хід самого видавництва. Бо насправді зміна авторської назви «Бог не один» на

доволі популістське «Вісім релігій, що панують у світі» швидше знижує інтерес до книжки, ніж посилює його, це уподібнює її до топових «100 видатних...» чи «Сто великих історичних...», що одразу переводить книжку з розряду наукових до жанру популярних. Тому акцентуємо увагу, що оригінальний авторський заголовок англійською мовою «God is Not One» – «Бог не один». Це насамперед, авторська концепція – і саме автором вона була винесена в заголовок книжки, яка має ще два підзаголовки, за нашим дослівним перекладом: «Вісім конкуруючих релігій, які керують світом: чому їхні відмінності мають значення» (позначення курсивом – Г.Л.) [7, с. 2–3]. Як бачимо, «панують у світі» чи «конкурують» та «керують світом» – це різні акценти, які видавництво прагнуло «злагіднити».

Яка користь з такого вуалювання проблем – стає зрозумілим у контексті величезної кількості перекладів і різночитань Біблії, яку С. Протеро називає «світовим бестселером» (і це справді так). Можемо лише уявити, скільки таких замаскованих (пом'якшених) перекладів поширено в світі. Варто нагадати, як український культуролог і біблієзнавець І. Огієнко перекладав біблійне «заклання» (заколення вістрям меча, страта) українським словом «закляття» з тією ж самою метою, наприклад: «не позоставиш при житті жодної душі, бо киче вчиниш їх *закляттям*» (курсив – Г.Л.) [2, 5М: 20.16–17] та ін. Біблійний Бог сотні разів закликає до знищення людей і тварин, цілих народів, які не послуhalися його заповідей, проте назагал прийнято вважати, що він «добрий», «милосердний». Юдаїзм і християнство, за словами Протеро, переповнені «текстами жаху»: «Біблія закликає до винищення цілих народів (Другозаконня 20:16–18) і вимагає жорстоких покарань неслухняних дітей (Другозаконня 21: 18–21), родичів, які вмовляють служити іншим богам (Другозаконня 13:6–10)...» [7, с. 70].

Переосмислення віровчення стається в людини, у першу чергу, під час читання «святого письма» і пошуку відповідей на його суперечності. До честі С. Протеро треба сказати, що він не приховує, що «Християнство – місіонерська релігія. На відміну від юдеїв та іудеїстів, які зазвичай не прагнуть повернути когось у свою віру, християни одразу почули Велике доручення Ісуса «йдіть і навчіть усі народи» (від Матвія 28:19). Християнство починалося як рух юдейських реформаторів. Ісус був юдеєм, як і його апостоли, які стверджували, що він і є той Месія, на якого давно чекали євреї» [7, с. 120]. Саме до них і приходив Ісус. Проте апостол Савл (він же Павло) вирішив поширити його доволі спрощене вчення не лише юдеям, а й еллінам: «Християнам не потрібно виконувати обрізання, християнським сім'ям дозволено їсти свинину» [7, с. 120] та ін. Для багатьох пересічних християн ці факти виявляються несподіванкою, від якої вони намагатимуться відмахнутися, відгородитися, в кращому випадку – вдавати, що не почули, не побачили чи просто пропустили.

Інші несподіванки, які спіткають українського читача цієї книжки, це різниця в термінології, якщо

порівнювати її з вітчизняною релігієзнавчою традицією. І тут ми не ставимо за мету і не намагатимемось спонукати чи агітувати українських науковців до прийняття американських стандартів мислення, а лише покажемо основні різниці, причому авторка цієї рецензії віддає перевагу таки українській герменевтичній традиції (до прикладу, біблієзнавчі твори Г. Сковороди, В. Шаяна) [11; 12] та ін.

С. Протеро називає «світовими релігіями» всі вісім розглянутих ним релігій: іслам, християнство, конфуціанство, індуїзм, буддизм, релігія йоруба, юдаїзм, даосизм; окремих розділ, присвячений атеїзму (подано в такому порядку, як у книжці). Він пояснює це так: «Світові релігії подано тут не в хронологічному порядку їх заснування, а за ступенем впливу, від найвпливовіших до найменш впливових» [7, с. 28]. Як бачимо, іслам С. Протеро вважає впливовішим від християнства (хоча християнство кількісно більше). Але українське академічне релігієзнавство світовими релігіями вважає три: буддизм, християнство, іслам (у хронологічному порядку їх виникнення). Професор А. Колодний констатує: «Світовими є релігії, які долають етнонаціональні обмеженості й постають доступними для сприйняття будь-якої людини. До них прийнято відносити буддизм, християнство й іслам... Характерною ознакою світових релігій є їх міжетнічний, космополітичний характер, оскільки вони гарантують спасіння² незалежно від того, до якого етносу належать їх послідовники» [1, с. 366]. Те саме стверджує і Всеукраїнська Енциклопедія в статті «Релігії світові»: «...релігії, які з бігом історичного розвитку подолали етнонаціональні й державні кордони і поширилися серед різних народів і культур – буддизм, християнство, іслам» [8].

З точки зору наукової точності треба було б ці релігії називати «інтернаціональними», до речі, в США їх іноді ще називають «неетнічними» [13], хоча для нарративу С. Протеро ця проблема не існує взагалі – їй не приділено жодної уваги. Як бачимо, що до «світових» він зараховує навіть такі *етнічні релігії* як: юдаїзм, конфуціанство, даосизм, індуїзм, йоруба (негритянські магичні практики, поширені переважно в Латинській Америці та на Кубі). Важко сказати, чи автор вбачає принципи відмінності між власне етнічними та інтернаціональними релігіями, чи ні, принаймні в його книжці цього не простежується, що загалом дуже дивує. Адже найбільше суперечностей між релігіями виникає саме в цій площині: інтернаціональне – національне, всесвітнє – локальне, монотеїзм – політеїзм, трансцендентність – іманентність, Ex Nihilo – Ex Deo та ін., про що ми неодноразово писали в багатьох своїх монографіях та підручниках, зок-

рема, «Боги і народи», «Етнологія релігії» [4, с. 33–34; 5, с. 56–58, 167–168] та ін.

Іслам, як стверджує С. Протеро, як і християнство, перевантажені «карами» та «геєнними огнями» («джахан» – у Корані пекло), які обіцяє Аллах кожному непокірному: «залякує вогнем, сіркою та іншими пекельними муками», про що автор каже: «я переконався, що ця релігія призначена для упокоєння гордині» [7, с. 68]; сура «Жінки» дозволяє чоловікам бити своїх дружин (4:34), низка аятів, «у яких передбачається, що читач – чоловічої статі, ніби все писання адресоване не людству загалом, а лише чоловікам» [7, с. 71]. Заклики «знищуйте невірних, де не знайдете їх!» [7, с. 68] та подібне.

Понад мільярд людей на земній кулі – мусульмани, та з них лише 20% здатні читати Коран арабською мовою. Переклади Корану на інші мови вважаються неістинними. Важливим спостереженням автора є такий факт, що іслам «з'являється в світі як звукова хвиля, й нерідко діти вже до десяти років запам'ятовують послідовності цих звуків від початку й до кінця» [7, с. 62]. Мусульманський *азан* звучить п'ять разів щоденно у один і той же час доби на всіх континентах, і віряни їх чують звідусюди – це єдне вірних Аллаха, скрізь «можна побачити, як мусульмани розстеляють молитовні килимки» [7, с. 51]. Тож за прогнозами Протеро, ХХІ ст. буде століттям ісламу [7, с. 92].

Юдаїзм чомусь автор подає як «найменшу і найбільшу зі світових релігій» [7, с. 337], що, м'яко кажучи, викликає подив чи сум'яття. Бо, насамперед, юдаїзм не є «світовою» (інтернаціональною) релігією, він є замкнутою суто етнічною релігією, з тією лише відмінністю від інших етнічних, що він не політеїстичний. Можемо погодитися з автором хіба що в тому, що юдаїзм здійснив «монотеїстичну революцію, що змінила західний світ» [7, с. 337]. Та чи це дає право вважати її «найбільшою»?

Статистика свідчить про інше: кількість юдеїв за релігією (станом на 2020 р.) складає всього 0,18% від усіх інших релігій у світі. За даними Дослідницького центру «П'ю» (Pew Research Center), що знаходиться у Вашингтоні, найчисельнішою релігією у світі є християнство – 31,11%, на другому місці – іслам 24,9%. Індуїзм, що увібрав у себе різноманітні язичницькі вірування Індії та розселився по всьому світу, складає 15,16% – мав би бути на третьому місці, але за дивною американською логікою виявився на четвертому, бо статистика подала «світськість / нерелігійність / агностицизм / атеїзм – 1,193 млрд» [10] після християнства (прирівнявши атеїзм до релігій?). Етнічна релігія індуїзм все ж має тенденцію до збільшення прихильників, сягаючи нині до 1,161 млрд.

Світові релігії по суті є штучними витворами людської думки, відходом від природних віровчень та практик, відомих людству кілька тисячоліть, отже можемо вважати їх явищами *ентропії*, знецінення витокового смислу релігії як такої. Як слушно зазначає Протеро, «мусульмани докладають зусиль, щоб не змішувати Творця з творінням» [7, с. 49], назива-

² Тут варто було б прокоментувати й саме поняття «спасіння», яке в трьох світових релігіях трактують абсолютно протилежно, проте зазначимо лише, що, крім світових, це поняття навряд чи притаманне всім іншим релігіям, особливо для етнічних релігій воно цілком чуже (а в індуїзм привнесене буддизмом).

ють себе «рабами» Всемогутнього Аллаха. Те саме роблять і християни, вважаючи себе «рабами Божими». Отже Творця виносять за рамки реального світу у світ *трансцендентний* (недосяжний для простих вірян, непізнаваний, потойбічний). Буддисти ж взагалі не визнають Бога, зосереджуючись лише на духовних практиках. Варто порівняти: класичний ведизм (нині заміщений індуїзмом) навчає, що людська душа (Атман) є часточкою Всесвітньої Душі Бога (Брахмана) – це дає можливість пізнання людиною божественного в собі та розвитку найкращих рис особистості. Саме таку концепцію Бога знаходимо й у філософському вченні Г. Сковороди [12, с. 68–70].

Ми звернули увагу на поняття «богомислення», яке Протеро сприймає лише в негативному сенсі, надаючи йому якихось атеїстичних чи то ньюейджерських значень [7, с. 458]. Але в європейській релігійній і релігієзнавчій традиції *богомислення* (теонеза, теонезис) означає благочестя, спосіб життя й мислення людини, згідно з Богом, що притаманне саме витоковим етнічним релігіям. Латиський етнолог і релігієзнавець Ph.D. Удіс Настевич пояснює: «Латиська *теонеза*, виникла з народженням народу й розвивалася разом з його зростанням, спрямовуючи й формуючи його розвиток, залишається суттєвою складовою Духа нації протягом усього її існування... плеає духовний стрижень латвієвства» [14]. Як і слов'янський Сварог, латиський Дієвс (гр. Зевс, римс. Юпітер) *іманентний*, всевишній і всюди-сущий, він охоплює собою увесь Всесвіт і містить всіх у собі. Ця концепція Бога сягає спільної індоєвропейської духовної спадщини.

Вочевидь, американський релігієзнавець не обізнаний з цими богословськими поняттями етнорелігій. Хоча він відкритий до діалогу і вважає: «Діалог – це завжди провокація», яку розглядає в позитивному сенсі, як колективний пошук істини. Щоправда, на нашу думку, навряд чи це стосується всіляких «міжконфесійних і міжрелігійних діалогів», на які нині витрачається не менше коштів, ніж на релігійні місії чи побудову помпезних культових споруд (як напр., у бахаїв, мормонів тощо). Потрібне радше справедливе законодавство і неухильне його дотримання.

До позитивних моментів книжки С. Протеро треба віднести те, що він спростовує банальну й вже доволі заяжену формулу «усі шляхи ведуть до Бога», бо усі релігії «сходять на абсолютно різні гори, намагаються досягти різних вершин» [7, с. 21]. Отже гір багато, як і Богів. Той факт, що в глобально заангажованому США став можливим вихід такої праці, вже є великим позитивом, також радує й те, що в Бостонському університеті так глибоко й докладно вивчаються релігієзнавчі дисципліни. В Україні, на жаль, у більшості університетів ліквідовано кафедри філософії та скасовано релігієзнавство як навчальну дисципліну – залишається лише сподіватися, що після війни гуманітарна складова національної освіти буде відновлена.

Висновок. Книжка Стівена Протеро «Вісім релігій, що панують у світі» («Бог не один»), хоча і не є

науковою монографією, все ж становить певний науковий інтерес, оскільки містить доволі правдиві факти релігійного життя, конфесійного розмаїття, висвітлює деякі маловідомі в Україні реалії, що стосуються міжрелігійної культури, закликає «зрозуміти відмінності», а «не заперечити їх». Автор переконує читачів, що релігія в нашому світі є значною рушійною силою, а тому ігнорувати її було б великою помилкою.

1. Академічне релігієзнавство. *Підручник* / За ред. А. М. Колодного. К.: Світ знань, 2000. С. 366.
2. Біблія або Книги святого письма Старого і Нового заповіту. *Ювілейне видання з нагоди Тисячоліття християнства*. West-Germany: Druckhaus Gummersbach. 1998. 1528 с.
3. Колодний А., Филипович Л. Релігійна свобода vs національна безпека: виклики в часі російсько-української війни. *Релігія і війна: сучасний український контекст: Колективна монографія*. За заг. ред. Г. Кулагіної-Стадніченко, О. Недавної. К.: Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, 2024. С.7–24.
4. Лозко Г. Боги і народи: Етносоціальний вимір. Курс релігієзнавства. Тернопіль: Мандрівець, 2015. 624 с.
5. Лозко Г. Етнологія релігії. Наукові статті. Миколаїв: Іліон, 2023. 372 с.
6. Предко О. Психологія релігії: Підручник. К.: Академкнига, 2008. 344 с.
7. Протеро С. Вісім релігій, що панують у світі; пер. з англ. В. Пунько. К.: Видавництво Букшеф, 2024. 464 с.
8. Релігії світові. *BYE*. URL: https://vue.gov.ua/%D0%A0%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B3%D1%96%D1%97_%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%B2%D1%96
9. Харьковщенко Є. Релігієзнавство: підручник. К.: ВПЦ «Київський університет», 2019. 479 с.
10. Чисельність послідовників основних релігій. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%B8%D1%81%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_%D0%BF%D0
11. Шаян В. Біблія як ідеологія. *Шаян. Віра предків наших. Вибрані твори*. К.: Фоп Стебеляк, 2018. С. 293–312.
12. Шаян В. Сковорода – лицар святої борні. Миколаїв: Іліон, 2024. 160 с.
13. Mythology corner. URL: <https://www.mythologycorner.net/tabid/460/language/en-US/Default.aspx>
14. Nastevičs U. On Dievturība. *Latvian Academy of Culture. University of Latvia*. Rīga, Latvia. April 23, 2023. [in Latvian].

References

1. *Akademichne relihiyevnavstvo. Pidruchnyk* (2000). [Academic religious studies. Textbook] / Za red. A. M. Kolodnoho. K.: Svit znan'. 366 p. (in Ukrainian).
2. *Bibliya abo Knyhy svyatoho pys'ma Staroho i Novoho zapovitu* (1998) [The Bible or the Holy